

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Mi a legvalószínűbb?

Kísérlet a *-val/-vel* rag eredetének meghatározására*

A *-val/-vel* (továbbiakban *-VEL*) rag eredetének magyarázatait három típusba sorolhatjuk.

1. Az első típusba az az elmélet tartozik, amely alapján MÉSZÖLY GEDEON (1933) kísérelte meg a *-VEL* eredetét magyarázni. Ezt az alakulásmódot KOROMPAY KLÁRA „primer ragok alaki és funkcionális módosulása”-ként jellemzi (1991: 296), SÁROSI ZSÓFIA pedig „primer ragok hasadásának” nevezi (2005: 171–2, 370). Eme elmélet keretében MÉSZÖLY nézete szerint a magyar *-VEL* a vogul *-l*-l rokon és azonos eredetű. Számos példában, ahol a magyar *-VEL*-t használ, ott a vogul az *-l* raggal él (1933: 59). Az olyan példák, mint *ebbel*, *kézzel*, *nyállal* stb. csak abban különböznek a vogul megfelelőiktől, hogy bennük a hangzóközi mássalhangzó a magyarban megkettőződött a hangzóközi helyzet miatt. Az olyan példák, mint *lóval*, *szóval* (vö. KTSz. *scovol*), ahol a *v* a szótő része, szintén az *-l* eredetiségét mutatják (60–1). Az ÓMS. *sirolmol* adatában, a KTSz. *fial usve* adatában is a szótőhöz csupán egy *-l* járul (61–2). A *fial* mintájára alakulhatott az ÓMS. *buol* szava is, ahol a *buo* a szótő (egy eredetibb *buɣo*-ból), s ehhez járul a puszta *-l* rag (63). Eredetibb volt tehát az *-l*, és a *v* megjelenése a hiátustöltéssel magyarázható (64–5). MÉSZÖLY nézetét (az időközben „felfedezett” β ismeretében; vö. PETROVOCI 1956.) BENKŐ LORÁND utasítja el végérvényesen (1980: 226–7): a hiátusos formák lehettek β -t kiejtett formák is (ide vö. még SZABÓ T. 1960.), továbbá a személyragozás lehetősége és egyes nyelvjárásokban az illeszkedés hiánya a rag önálló szói eredetét bizonyítja.

2. Más típusú változással, mégpedig funkcióváltással magyarázza a rag eredetét FOKOS DÁVID (1937). Az, hogy egy bizonyos jelentésű (funkciójú) toldalékmorfémából más toldalékmorféma válik, szintén lehetséges. Egy nagy ívű tanulmányban maga FOKOS hoz erre példát, névmások grammatikalizálódásával magyarázva elemi határozóragok kialakulását (1956.). FOKOS a határozói igenév régi és mai nyelvjárási *-VEL* képzőjéből vezeti le a *-VEL* ragot. A jelentésbeli eltolódást és az eredetileg igenévképzőnek raggá válását FOKOS nomenverbumokon keresztül próbálja valószínűsíteni: *lesvel* 'lesve' és 'lessel', *lepvel* 'lep-

* Köszönöm írásom lektorának, Korompay Klárának az első változathoz fűzött értékes észrevételeit.

ve' és 'lepellet', *esvel* 'esve' és 'esövel' (1937: 203). A rag eredeti magas hangrendűségének kialakulását FOKOS a nyelvelmlékes kor előtti időre utalja (204), személyragozását pedig analogikusnak tartja (205, 208). Ezzel azonban valójában megkerüli a kérdés megválaszolását, a felhozott analógiák (pl. *és*) ugyanis nem meggyőzőek (TESz.). Eme két hiányosság a magyarázat hitelét erősen lerontja, emellett RÉDEI KÁROLY szerint a magyarázatnak jelentéstani hiányossága is van: „nehezen képzelhető el instrumentalis-comitativusragnak határozói igenévből való kifejlődése” (1977: 204).

3. Az önálló szóból való magyarázatok közül először HUNFALVY PÁLét említjük. Ő a magyar *-VEL* „viszonyítóban” a finn *veli* 'fiútestvér' szót ismeri fel. Megjegyzi, hogy a lapp *gujm* '-VEL' is egy 'társ' jelentésű szóból származik (1866: 208). Ezt az eredeztetést fogadja el RÉDEI KÁROLY (1977). A magyarázat hangtanilag teljesen elfogadható, RÉDEI a jelentéstani egyeztetést is meggyőzően igazolja. Alaktanilag nyitva hagyja a kérdést: az adott tőből rag nélkül is, ragos (**velel*) alakból is (haplológiai) kialakulhatott a határozórag. RÉDEI leginkább valószínűnek a ragtalan alakból való kialakulást tartja, erre a folyamatra a magyarból felhozott példái (*-képp*, *-kor*) viszont a magyar nyelvtörténet kései időszakában jellemzőek (a *-kor* kései ómagyar kori, KOROMPAY 1992: 365–6; a *-képp* pedig csak az újmagyar kortól jelentkezik, ZAICZ 2006.). A magyarázat nehézsége csupán annyi, hogy a rag töveként meghatározott szó csak a finnben és a lappban található meg. RÉDEI szerint ez a területi elhatároltság nem lehet akadály a egyeztetésnek, több szó is hasonló megfelelést mutat (*bújik*, *ének*, *evez* stb.), HONTI LÁSZLÓ viszont e tény miatt kétségesnek érzi RÉDEI magyarázatát, bár – ugyan kisebb valószínűséggel, de – megemlítenédnek (azaz számításba veendőnek) tartja (2007: 76).

A magyar nyelvtörténeti irodalomban széles körűen elfogadottá SZINNYEI JÓZSEF magyarázata vált (MSzFE., TESz., EWUng., KISS–PUSZTAI 2003). SZINNYEI egy 'erő' jelentésű szóból magyarázza a ragot. Az alapszó több finnugor nyelvből is adatolható (pl. fi. *väki*, vog. *βāγ*), az ehhez járuló comitativusi-instrumentálsi *-l* rag azonos az ősi ablativusi raggal; a jelentésfejlődés: 'valaminek az erejével' → 'valaminek a segítségével' (instrum.) → 'valamivel együtt' (comit.) (1900: 230, vö. még 1927: 134). A SZINNYEI által felhozott 'erő' jelentésű szavakban egy szó belseji **-k* tehető fel, ennek spirantizálódása, majd vokalizálódása pedig hosszú magánhangzót eredményez. A magyar *-VEL* azonban általában rövid magánhangzójú. Erre mutatott rá FOKOS (1937: 197), majd az ő nyomán RÉDEI, aki a BécsiK. írásmódjára hivatkozva kijelenti: „A magyarban az eredeti magánhangzó rövid nyílt *e* volt (vö. BécsiK.)”, majd ez alapján elutasítja SZINNYEI magyarázatát. Jelentéstaniilag RÉDEI kétségesnek tartja a SZINNYEItől feltett jelentésfejlődést is, mivel azt nem lehet a rokon nyelvek köréből jelentéstani párhuzamokkal megtámogatni (1977: 203). Ez összeeseng MÉSZÖLY megállapításával. Szerinte SZINNYEI magyarázatának gyengéje, „dass in jenen fiugr. sprachen, in denen die entsprechung des fi. **väki** vorkommt, sich daraus kein instrum.-komit.-suffix entwickelt hat, im ungarischen aber, wo sich ein suffix mit solcher bedeutung aus der entsprechung des **väki** entwickelt haben soll, keine spur dieses entsprechenden wortes zu finden ist” (1933: 56). E véleményt megerősíti HONTI is: az obi-ugor nyelvekben sincs annak nyoma, hogy az 'erő' jelentésű *wāγ*, illetőleg *wōγ* névutóvá fejlődött volna (2007: 76). A SZINNYEI magyarázatában meglevő hangtani problematikát HEGEDŰS ATTILA (2006: 459) próbálta áthidalni azzal, hogy XVI. századi, spontán keletkezésű szövegek (magánlevelek) a személyragozott alakokban hosszú hangot adnak (*vélek* 'velük'), s ez lehet az eredetibb megőrződése (sőt kódexes példák is vannak a hosszabb alakokra; vö. FO-

KOS 1937: 205). Szintén a SZINNYEI-magyarázat hangtani fenntarthatóságának védelmében szólott hozzá a vitához JUHÁSZ DEZSŐ (2006: 460–3): az ősmagyar **βeɣl* spiránsa „nyom nélkül” is eltűnhet (példái: TA. *itu, Disznajó, Sajó, tehet, itat* stb.).

Az önálló szói eredetű magyarázatok közül az utolsó egy ’fél, oldal’ jelentésű alapszót feltételez. SIMONYI ZSIGMOND volt az, aki ezt a nézetet először felvetette (TMNy. 694): a ragot a cseremisz *vel* ’latus, pars, regio’ szóból magyarázta, a szó végéről eltűnt ablativusraggal. E magyarázatot újítja fel BEREZCKI GÁBOR (2001), aki egy PU **pälä* ’halb, Hälfte, Seite’ alakból magyarázta a magyar határozóragot. A szó származékai számos rokon nyelvben elterjedtek ’testvér, hitves, felebarát, rokon’ jelentéssel, igen gyakran vált belőlük névutó (általában primer esetraggal, de anélkül is), a jelentésátalakulást pedig azzal magyarázta, hogy e névutóknak számos nyelvben fejlődött ki ’-nál/-nél’ funkciója, amelyből a komitativusi használat egyenes folytatás lehetett, (s ebből később az instrumentálisi jelentés is kialakulhatott). Magyarázatát BEREZCKI hangtanilag problémátlanak tartja: a névutó kezdő *p*-hangja a raggá váláskor intervokalikus helyzetbe került, ezért (*w* >) *v* lett belőle. Alaktanilag: a rag végéről hiányzó primer határozórag pedig, ha egyáltalán létezett valamikor, „nyomtalanul elenyészett” (209).

BEREZCKI magyarázatát hangtanilag JUHÁSZ DEZSŐ vonta kétségbe: „miért nem *felem, feled, fele* stb., tehát *f*-es szókezdetű a névmási határozószói paradigma, amely általában jól őrzi az eredeti szókezdetet?” (2006: 463). E kérdésben HONTI megelégszik BEREZCKI fentebb idézett véleményével, sőt megfejeji azzal, hogy „a kérdéses szóalak már névutóként is intervokalikus helyzetben volt és ekként már viszonylag erősen kapcsolódott a szerkezet főtagjához, tehát a **p* > **w* változás feltétele mindenképpen fennállt már agglutinálódása előtt is, és a **w* kombinatorikus variáns megszilárdulását a raggá váló elembe az agglutináció biztosította” (2007: 73).

E kérdésben azonban súlyos kronológiai problémával szembesülünk. Köztudott dolog, hogy a névutók raggá válása hosszú folyamat eredménye, melynek részét képezi a névutótest zugorodása, az egybe- és különírás (mely a nyelvi átalakulás jelzője), a hangrendi illeszkedés megléte, illetőleg hiánya (vö. KOROMPAY 1991: 290). Azt találjuk, hogy még ómagyar kori szórványokban és szövegekben is előfordulnak átmeneti formák (TA. *utu rea*, HB. *paradisumben, nugulmabeli*, ÓMS. *buabevel*). A testes határozóragok elődnévutóinak agglutinálódását tehát nem tehetjük korábbra, mint az ősmagyar kor második felére, illetőleg az ómagyar kor elejére. A *-VEL* a legkorábban raggá váló névutók közé tartozik, de e folyamat kezdetét sem tehetjük az ősmagyar kor második felénél korábbra (KOROMPAY 1991: 291). E korszakban azonban már nem hatott az a hangváltozási tendencia, amely a szó belseji *-p*-ből *-w*-t hoz létre. Ezt kiválóan mutatják azok az ótörök jövevényszók, amelyekben az átvevő magyarban megőrződött az átadóban meglévő intervokális *-p*:- *csepű, csipa, kapu, seper, gyapjú, köpű, gyopár, koporsó* (EWUng.). Az ősmagyar kor első felében viszont, amelyben a BEREZCKI és HONTI által említett hangváltozás végbement, nem tarthatjuk valószínűnek, hogy egy *p*-kezdetű szabad határozó (ez volt a névutó előzménye) oly mértékben önállótlan, hangsúlytalan lenne, hogy kezdő hangja mintegy szó belseji hangként lenne felfogható. Vagyis, ha *p*-t feltételezünk a szó elején, érvényesnek tekinthetjük JUHÁSZ DEZSŐ kérdését: miért nem *f* a későbbi szókezdő változat? Továbbá, ha elfogadjuk a **pälä* esetében az intervokalikus helyzetet és az ebből következő *w*-t, joggal tehetjük fel a kérdést: miért nem lett a *-tól/-től* kezdő hangjából *z*? Vagyis: hasonló eredetű ragok hangváltozása

nem igazolja HONTI feltételezését, sőt inkább ellentmond neki. Hangtanilag tekintve tehát: nem indulhatunk ki egy *p*- kezdetű szóból, csak egy *v*- (*w*-) kezdetűből.

Idézett írásomban leginkább alaktani szempontból vitattam BERECKZI magyarázatát. Alapul az a magyar nyelvtörténeti felfogás szolgált, amelyre hivatkoztam, és amelyet HONTI is idéz a történeti nyelvtanból (ZSILINSZKY 1991: 442): a korai magyar névutók tipikus morfémaszerkezete: *tő* + határozórag, (illetve *tő* + birtokos személyjel + határozórag [443] – ezt HONTI nem idézi). Kérdéseim tehát ezek voltak. 1. Létrejöhet-e primer rag nélkül névutó a magyarban, illetőleg a rokon nyelvekben? 2. Elenyészhet-e nyomtalanul a primer rag? Az első kérdésre azt a választ adtam, hogy a magyarban nem jöhet létre primer határozórag nélküli névutó, és ha a mai alakban nincs is meg, a személyragozás előhossa. BERECKZI rokon nyelvi példái alapján sem láttam bizonyítottan a primer rag nélküli névutó létrejöttét (ebből következik, hogy a *-VEL* végén is primer ragnak kell lennie). A második kérdésre az volt a válaszom, hogy az elenyészés csak látszólagos, a személyragozás előhossa az eltűnt ragot (*hozzám*), illetve a testes rag jelentése a *-RA* és a *-BE* esetén lativusi, ami csak azzal magyarázható, hogy a szótest raggá zsugorodása után a végső magánhangzóban a primer határozórag őrződött meg (2006: 459–60).

HONTI, idézve ZSILINSZKY (a névutói morfémaszerkezet *tő* + rag), hozzáteszi: „A legtöbb névutóra nézve ez igaz is lehet, de ettől nyilván lehetnek eltérések is, amint az osztják sugallhatja. Anyanyelvünk legközelebbi rokonai azt mutatják, hogy névutóként bizony alapalakú, esetrag nélküli főnevek is szolgálhatnak, sőt a magyarban is vannak ilyen esetek (1. alább)” (2007: 74). HONTI ezek után két kérdést fogalmaz meg (melyek részben fedik az előbbi bekezdésben általam megfogalmazott kérdéseket): „1. Névutói eredetű ragjaink vajon mindig megőrizték a még névutói előzményükhöz csatlakozott eredeti esetragjukat? 2. A személyes névmási paradigmasort kiegészítő, birtokos személyjellel ellátott névutók (vagy ha jobban tetszik: határozószók) morfológiai szerkezete biztos támpontot nyújt-e a névutó eredeti szerkezetének megítéléséhez?” (75).

BERECKZI a primer rag nyom nélküli elenyészésének bizonyítékául a *-RA* és a *-BE* ragokat idézte (2001: 209). Én megpróbáltam bemutatni, hogy e példák nem igazolják feltétlenül BERECKZI állítását. HONTI ezért válaszként a *-kor*, *-szor/-ször/ször*, *-ban/-ben* és *-ért* ragokat hozza: e ragokban eltűnt, illetőleg eltűnőben van a primer rag. Ámde ezek nem alkalmasak a „nyomtalanul elenyészés” bizonyítására: miként a szerző is megjegyzi (2007: 76), a két első jelentése folytán nem alkalmas a személyjelezésre, a harmadik és a negyedik pedig személyjelezéskor visszakapja az élő nyelvhasználat által lekoptatott primer határozóragokat.

HONTI bemutatja, hogy az osztjában vannak „esetragjukat vesztett vagy eleve esetrag nélküli névutók” (2007: 75). Ez a tény véleménye szerint igazolja, hogy a *-VEL* névutói előzményében is lehetett egy később megszűnt primer rag, vagy talán nem is volt ott soha ilyesmi. Egy rokon nyelv adatait semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ugyanakkor viszont nem felejthetjük el, hogy az osztjákról a legkorábbi beszámolók sem nyúlnak vissza 300 évnél korábbra (vö. ZSIRAI 1937/1994: 201–3). Perdöntők tehát e kérdésben nem lehetnek az osztják adatok, már csak azért sem, mert BERECKZINEK a **pälä*-ből alakult rokon nyelvi névutós példái (eltekintve néhány vitatottan értelmezhető mordvin adattól) mind primer határozóragosak (2001: 208–9). Ha azonban egy **pälä-l* alakból indulnánk ki, a rag feltételezett zsugorodása a magyarban (haplológia) megőrizheti az egykori *-l* primer ragot, tehát nem kellene fenntartani a kérdéses „ragelenyésző” álláspontot.

Igazat kell adnunk viszont HONTInak abban a kérdésben (2007: 75), hogy egykori primer ragok esetenként úgy elhomályosulhattak, hogy egy adott szinkronia beszélőinek nyelvérzéke nem ismeri fel a ragot, és ezért újból, más helyen alkalmazza (ez az eljárás rokon a magyar névutók szekunder ragozásával, vö. *fölebe, elébe*).

Végül is melyik magyarázat a legvalószínűbb? Állítsuk sorba a három javaslatot hangtani, alaktani, jelentéstani, tipológiai és térbeli lehetőséget figyelembe vevő szempontok alapján.

1. SZINNYEI (**βäyl*): hangtanilag: kétséges, alaktanilag: kifogástalan, jelentéstaniilag: elfogadhatatlan (instrumentalisból feltételezi a comitativust); tipológiaiilag és területi elterjedés tekintetében: elfogadhatatlan (nincs rokon nyelvi igazolása).

2. BERECZKI (**pälä*): hangtanilag elfogadhatatlannak tűnik, alaktanilag nem meggyőző (bár egy **pälä-l* alak „szabálytalan zsugorodás”-a [vö. BÁRCZI 1982: 51] létrehozhatta a mai végződést), jelentéstaniilag kifogástalan (a comitativus elsőbbsége érvényesül az instrumentálissal szemben), tipológiaiilag és területi elterjedtség tekintetében (van-e hasonló alakulásmód a nyelvcsaládban, igazolják-e a rokon nyelvek az adott szóból alakult névutó meglétét): kifogástalan.

3. RÉDEI (**velel*): hangtanilag kifogástalan, alaktanilag meggyőző (*vele-l* „zsugorodása”), jelentéstaniilag kifogástalan, tipológiaiilag és területi elterjedés tekintetében: ha nem is kifogástalan minden szempontból, mégis inkább meggyőző, mint nem.

A válasz számomra egyértelmű: RÉDEI KÁROLY javaslata hagyja a legkevesebb kétséget, az ő magyarázata a leginkább valószínű.

A hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1982. A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BERECZKI GÁBOR 2001. A *-val/-vel* rag eredete. Magyar Nyelv 206–9.
- FOKOS DÁVID 1937. A *-val, -vel* rag eredetének kérdéséhez. Népiünk és Nyelvünk 9: 197–208.
- FOKOS DÁVID 1956. A névragozás történetéből. Nyelvtudományi Közlemények 58: 61–95.
- HEGEDŰS ATTILA 2006. A *-val/-vel* rag eredetéhez. Magyar Nyelv 459–60.
- HONTI LÁSZLÓ 2007. Hozzászólás a *-val/-vel* rag eredetéhez. Magyar Nyelv 73–7.
- HUNFALVY PÁL 1866. A lapp nyelv. Nyelvtudományi Közlemények. 5: 286–425.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Megjegyzések a *-val/-vel* rag eredetvitájához. Magyar Nyelv 460–3.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Bp.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp. 284–318.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. 355–411.
- MÉSZÖLY, GEDEON 1933. Der gemeinsame ursprung der instrum.-komit.-suffixe ung. *-val, -vel, wog. -l* und ostj. *-at*. FUF 21: 56–73.
- PETROVICI, EMIL 1956. Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban. Magyar Nyelv 6–26.
- RÉDEI KÁROLY 1977. Szófejtések. 159. A magyar *-vel/-val* ’mit’ esetrag eredete. Nyelvtudományi Közlemények 79: 202–5.
- SÁROSI ZSÓFIA 2005. Morfématörténet In: KISS–PUSZTAI szerk. 2005: 129–172, 352–371.
- SZABÓ T. ATTILA 1960. A magyar bilabiális *v* nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöltségének kérdéséhez. Magyar Nyelv 56: 31–43.

- SZINNYEI JÓZSEF 1900. A *-vel* rag eredete. Nyelvtudományi Közlemények 30: 230.
- SZINNYEI JÓZSEF 1927. Magyar nyelvhasználat. [Hetedik kiadás.] Kókai Lajos kiadása, Bp.
- ZAICZ GÁBOR főszerk. 2006. Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp. 442–60.
- ZSIRAI MIKLÓS 1937/1994. Finnugor rokonságunk. MTA/Trezor Kiadó, Bp.

HEGEDŰS ATTILA